

OSMANLI DEVLETİ'NDE EMEKÇİLER, GREVLER VE EMEKÇİ ÖRGÜTLERİ

Fatih Zenginⁱ

ÖZ

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde işçi hareketleri ile kurulan işçi örgütlenmeleri anlatılmış, Osmanlı işçi sınıfının tarihsel gelişimi incelenmiştir. Osmanlı çağında işçi sınıfını ortaya çıkaran tarihsel şartlara değinilerek, artan ücretli işçilik karşısında devletin işçi sınıfına yönelik tutumu ve bu tutumun meydana getirdiği süreçler izlenmiştir. İşçi sınıfının kitlesel bir özellik kazanmasıyla çoğunluğu ücret temelli sorunlara ve çalışma koşullarının iyileştirilmesine yönelik talepler içeren grev nitelikli eylem hareketleri çalışmada yer almaktadır. Çalışmada Osmanlı işçi hareketleri sayısal ve nitelik yönünden açıklanarak, ortaya çıkan eylem gücü, dönemin şartlarından uzaklaşmadan veriler ve kayıtlar ışığında tartışmaya açılmıştır. Özellikle işçi sınıfının Batı'ya kıyasla neden geç bir tarihte ortaya çıktığı, Osmanlı emek tarihi içinde işçi örgütlenmelerinin çalışma hayatındaki konumu ve işçi hareketliliği çalışmanın ana tartışma başlıklarıdır. Konuya ilişkin kaynakların taranması sonucu elde edilen veriler ışığında Osmanlı'da, Tanzimat'tan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar geçen süre içerisinde gelişen emek tabanlı işçi hareketleri ve işçi örgütlenmeleri tarihsel bir perspektifle değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, işçi sınıfı, sosyalizm, grevler, sendikalar

WORKERS, STRIKES AND LABOUR ORGANISATIONS IN THE OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

In this study, labour movements and organizations in the Ottoman Empire were explained. Also, the historical development of the Ottoman working class was examined. By referring to the historical conditions that revealed the working class in the Ottoman era, the state's attitude towards the working class in the face of increasing wage labour and the processes that this attitude created were analyzed. With the working class gaining a mass character, strike-like action movements, most of which include demands for wage-based problems and improvement of working conditions, were included in the study. In the study, the Ottoman workers' movements were explained in terms of quantity and quality. The emerging power of action was opened to discussion in the light of data and records without departing from the conditions of the period. Mainly why the working class emerged at a later date compared to the West, the position of worker organizations in the working life in the Ottoman labour history, and worker mobility were the main discussion topics of the study. In the light of the data obtained with the review of the resources on the subject, the labour-based movements and organizations that developed in the Ottoman Empire from the Tanzimat to the establishment of the Republic of Turkey were evaluated with a historical perspective.

Keywords: Ottoman Empire, working class, socialism, strikes, trade unions

GİRİŞ

İlk çağlardan günümüze kadar iktidarın oluşması ve kullanılmasına dönük olarak yöneten-yönetilen arasındaki ilişki sürekli tartışma konusu olmuştur. Bu bağlamda yönetenlerin

ⁱ Bağımsız araştırmacı, Ordu-TÜRKİYE. ORCID: 0000-0002-9995-8571. E-mail: fa.zengin@gmail.com

Gönderim (Submission): 30.08.2020

Kabul (Acceptance): 15.12.2020

yetkilerini aldığı kaynaktan ortaya çıkan meşruiyet zemini üzerinde yöneten-yönetilen arasında bir etkileşim ortaya çıkmaktadır. Bu durum kendi içinde birçok faktörü barındırmakla birlikte bunlardan biri siyasi temsildir ve günümüzde demokratik yönetime sahip devletlerde önemli görülmektedir.

Sanayi Devrimi buhar makinesinin bulunmasıyla önce İngiltere’de başlamış, ardından çok geçmeden kıta Avrupa’sına da sıçramıştır. Makineleşme çağının kapılarını aralayan devrim, şüphesiz uygarlık ve insanlık tarihinin o güne kadar gördüğü en büyük dönüşümü gerçekleştiren olaydır. Gerçekleşen bu dönüşüm her büyük ilerleme gibi birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir.

Sanayi Devrimi ile birlikte basit el makinelerinden daha karmaşık fakat üretimin çok daha hızlı bir şekilde yapıldığı makinelere geçilmiş, bu durum üretimin artmasına olanak verirken ham madde ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Ortaya çıkan ham madde ihtiyacı siyasi ve ekonomik çıkarları çatışan ülkelerin sömürge bulma yarışını başlatmış, Batılı gelişmiş ülkelerin bu yarışta Afrika ve Asya gibi görece daha az gelişmiş bölgelerin sömürgeleşerek ekonomik ve çoğu defa siyasal bağımsızlıklarını yitirmelerine yol açmıştır.

Sanayi Devrimi’nin ekonomik anlamda yarattığı en büyük değişim ise geleneksel üretim tarzlarının yerine kapitalist üretim tarzını ortaya çıkarması olmuştur. Gelişmiş makinelerin çalışma hayatına dâhil olmasıyla birçok farklı alanlarda üretim sanayileşme çağının en belirgin yapıtı olan fabrikalara kaymış, fabrikalar çevresine işçi kitlelerinin toplandığı bir merkez haline gelmiştir. Sanayileşme öncesinde toprak sahibinin yanında toprağa bağımlı ücretli işçilik yapan çalışanlar, toprakları fabrikalarda çalışmak için terk etmeye başlamış, köylerden kentlere yoğun bir göç dalgası bu dönemde yaşanmıştır. Fabrikaların toprağa bağlı üretimi dolaylı olarak zayıflatması, büyük toprak sahibi olan feodal yapıların zaman içerisinde gücünün kırılmasına neden olacaktır.

Fabrikaların sanayi çağında temel üretim merkezleri haline gelmesi burjuvazinin de yükselmesine fırsat tanıyacak, ticaret ve sanayi ile birlikte büyüyen burjuvazi, iktisadi alanda ele geçirdiği gücü, siyasal alanda da kullanmaya başlayacaktır.

Sanayileşme çağının ortaya çıkardığı bir diğer toplumsal grup ise işçi sınıfıdır. İşçi, kısaca emeği karşılığında ücretli çalışan kişi olarak tanımlanabilir. Tarihin her devrinde görülen emek karşılığı çalışan kişiler, Sanayi Devrimi sonrası oluşan yeni ekonomik düzende kitlesel olarak bir arada çalışmaya ve yaşamaya başlamıştır. Kapitalist üretim tarzının burjuva sınıfını yükseltirken, işçiler adına yaşam koşullarını güçleştirmesi işçiler arasında sınıfsal bir birlikteliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İşçilerin bir sınıf olarak tarih sahnesine çıkmasıyla çoğunlukla sanayileşmiş ülkelerde olmak üzere birçok ülkede işçi hareketleri görülmüştür. Bu hareketler zaman zaman düşük ücretlere zaman zaman da çalışma koşullarına karşı yapılmış eylem hareketleridir. Özellikle 19. yüzyılın ortalarına doğru işçi hareketleri ekonomik nedenlerin yanında siyasal nedenlerle de yapılacak ve dünya tarihinde önemli değişimlere yol açılacaktır. İşçi hareketlerinin siyasal bir nitelik kazanmasında sosyalizm ve komünizm gibi fikir hareketlerinin yanında Marx ve Engels gibi düşünürlerin de etkisi büyük olacaktır.

Avrupa’nın yanında, Dünya’nın önemli bir bölümünü de etkileyen Sanayi Devrimi 18. yüzyılla birlikte siyasal ve ekonomik olarak güç kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti’ni de etkilemiş, gelişen ve güçlenen Avrupa karşısında eski gücünü toparlama gayesinde olan imparatorluk 19. yüzyılda Batılı tarzda bir yenilik ve modernleşme hareketine başlamıştır. Batılılaşma, yönetimden hukuk alanına, eğitimden iktisadi yapıya ve siyasal rejimden toplumsal hayata

kadar birçok alanda devleti yeni süreçlerin içine sokmuştur. Bu yeni süreçlerin içinde sanayileşme hamlelerinin de devlet politikası olarak uygulanması daha önce Osmanlı iktisadi yapısında sık rastlanmayan ücretli işçiliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Başlangıçta kısıtlı bir işçi nüfusunun ücret karşılığı çalıştığı bir yapı oluşmuş ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru sınıfsal anlamda nitelik kazanan bir işçi kitlesi imparatorluk içinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu işçi kitlesi 20. yüzyıla birlikte eylem niteliği ve örgütsel anlamda hareketli bir dönemi başlatmıştır.

OSMANLI'DA İŞÇİ SINIFININ ORTAYA ÇIKIŞI

Modern anlamda işçi sınıfı Osmanlı toplumunda, Avrupa'ya göre geç bir tarihte ortaya çıkmıştır. İşçi sınıfının geç bir tarihte ortaya çıkmasının birçok sebebi vardır. Bunların başında Osmanlı çalışma hayatının geleneksel yapısını uzun süre devam ettirmesini söyleyebiliriz. Bu geleneksel yapının, en başat özelliği Osmanlı Devleti'nin tarımcı bir toplum yapısına sahip olmasıdır.

Osmanlı toplumunda mülk, çoğunlukla toprağı ekip biçen köylüye aittir ve miras yoluyla aktarılabilir. Bunun yanında devlet kendisine ait olan toprağı, toprağı olmayan köylüye belli bir ücret karşılığında kullanma izin vermiş, bu yöntem yine miras yoluyla devam etmiştir. Bu durum mülksüzleşmenin önüne geçmiş, toprak sahibi ailelerin kendi ihtiyaçlarına yönelik üretim yapabilmesi ve üretim araçlarına sahip aile işletmeleri görünümünde olması sebebiyle emek karşılığında ücretli çalışan bir işgücünün ortaya çıkmasına engel olmuştur. Bununla beraber dünya siyasi ve iktisadi hayatında meydana gelen yenilikler Osmanlı Devleti'nin eski gücünden uzaklaşmasına neden olmuş, devlet çıkış yolları arama dönemine girmiştir. Devletin birçok alanda bozulan işleyişi yeniden toparlamak adına yapmış olduğu reformlar birçok sahada değişime yol açmıştır. Özellikle 19. yüzyılda başlayan yenileşme hareketleri sonucunda Osmanlı geleneksel çalışma hayatı da değişimden payını almış ve yeni bir sürece girmiştir. Bu değişim emeği karşılığında, başkası adına çalışan bir işçi kitlesinin doğmasına neden olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprakların mülkiyet hakkı devletin elinde olmuştur. Köylü işlediği toprağın üzerinde kiracı konumundadır. Toprak statüsünün bu şekilde olması, toprağı işleyenler için mülksüzleşmeyi ortaya çıkarmamış, köylü toprağı hakiki sahibi gibi kullanabilmiştir. Toprağın sahibi devlet olsa da toprak üzerindeki tasarruf köylüye aittir ve toprağın miras yoluyla aktarılabilmesi kiracılıktan doğacak sorunları engellemiştir (Barkın, 1980, s. 128). Köylülerin yarattığı ürün ve artık değer Osmanlı yönetici sınıfının gücünü teşkil etmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş bürokrasisinin ve güçlü ordusunun ihtiyaçlarını ürün ve vergi yoluyla karşılamıştır (Bilge, 2015, s. 44).

İmparatorluğun toprağı dayalı işleyen yapısının 16. yüzyıl sonlarına doğru bozulmaya başladığını söyleyebiliriz. Toprak sistemi içinde önemli bir yer tutan tımar usulü kısaca, merkezden denetlenen devlet arazilerinin hizmet karşılığında askeri bir sınıf olan sipahiye bırakıldığı bir sistemdir. Devlet tımar yoluyla orduya asker sağlamaktadır ve bu sistem uzunca bir süre hem Osmanlı askeri yapısına hem de iktisadi yapısına etki etmiştir. Tımar sistemi toprakların iltizam adı verilen bir sistemle açık arttırmaya çıkarılması sonucu bozulmaya başlamış, iltizam yoluyla toprakları alan mültezimler güçlenerek tımar sisteminin önemini kaybetmesine neden olmuşlardır. Tımar sisteminin gerilemesi tarımla uğraşan köylüyü de büyük oranda sömürüye açık hale getirmiş, mültezimler karşısında çaresiz kalan köylü merkezi otoritenin de eski gücünden uzaklaşması nedeniyle zorunlu olarak topraklarını terk etmeye başlamıştır. Bu zorunlu göç özellikle 19. yüzyıla gelindiğinde büyük oranda artış göstermiş, toprağını terk eden köylü şehirlere yerleşerek çalışma hayatının içerisinde bir işçi kitlesinin oluşmasına olanak tanımıştır.

19. yüzyıl öncesi dönemde de Osmanlı'da inşaat, madencilik ve askerlik alanlarında ücret karşılığı çalışan bir işgücünün varlığından söz etmek mümkündür. Bazı cami, medrese ve kale inşaatlarında gündelikçi olarak çalışan ücretli bir işgücünün varlığı 15. yüzyıldan sonra kayıtlarda yer almıştır. Bunun yanında devlete ait madenlerde de ücretli işçiler çalıştırılmaktadır. Askeri alanda da ücret karşılığı görev yapan sınıflar bulunmaktadır. Ancak bu işgücünün sınıfsal bir nitelik taşımadığı, modern anlamda işçi sınıfına ait olan özellikleri göstermediği açıktır (Koç, 2003, s. 13).

Osmanlı Devleti'nde işçi sınıfının geç bir tarihte ortaya çıkmasının bir başka nedeni de sanayileşmede yaşanan gecikmedir. 19. yüzyılın başlarında devletin yapmış olduğu çalışmalar sonrasında endüstriyel anlamda üretim yapan fabrika tarzı yapılar sanayileşme çabaları neticesinde Osmanlı çalışma hayatında yer almaya başlamıştır. Bu fabrikalar devlet öncülüğünde yapılan çalışmalar sonucunda kurulan tesislerdir.

Tanzimat sonrası yine devlet tarafından sanayileşmeye yönelik özendirici faaliyetler yoğunluk kazanarak artmıştır. Sanayi okullarının açılması, girişimcilere ayrıcalıklar tanınması, sanayi odalarının kurulması, sanayi alanında düzenlemeler getiren kanunların komisyonlar aracılığıyla hayata geçirilmesi ve buhar makinelerine getirilen kural ve standartlar bu dönemde devletin sanayileşmeye yönelik yapmış olduğu özendirici hamlelerdir. Bunun yanında fabrika kurmak için yurtdışından getirilecek makine ve teknik malzemelerden gümrük vergisi kaldırılmış, yine bazı fabrikalarda üretilen mallar vergiden muaf tutulmuştur. Sanayileşme alanında yaşanan bu gelişmeler sayısal anlamda yeterli olmasa da işçi olarak nitelendireceğimiz bir sınıfın oluşmasına katkı vermiştir (Toprak, 2016, s. 51).

Osmanlı emek tarihi üzerin yapılan incelemelerde genel olarak işçi hareketlerinin 19. yüzyıl ortalarından sonra karşımıza çıktığıyla ilgili genel bir kanı bulunmaktadır. Ancak 1826 yılında "Dokuzuncu Kale" inşaatında işçilerin ücretlerine zam yapılmasını istedikleri için iş bıraktıkları, yine "Elbisehane-i Askeri" işçilerinin ödenmeyen ücretlerinin ödenmesi için iş bırakma eylemlerinde buldukları arşivlere yansımıştır (Çelik, 1999).

Tanzimat'tan sonra başlayan dönem, sanayileşmeye verilen önemin artmasıyla işçi hareketleri adına bir dönüm noktasının başlangıcı olarak sayılabilir. Bu dönemin işçi sınıfı adına bir dönüm noktası olarak tanımlanmasının en önemli sebeplerinin başında: İşçi sayısının hızlı bir artış göstermesi, sanayileşme çabaları sonucunda ortaya çıkan yeni iş koşullarına bağlı işçi hareketleri ve makineleşmeye karşı görülen hareketlerdir (Sencer, 1969, s. 89).

Osmanlı iktisadi yapı ve ilişkilerinin, Tanzimat'a kadar imparatorluk topraklarında, kitlesel anlamda ücretli işçiliğin doğmasına engel olduğunu belirtmiştik. Bu durum Tanzimat sonrası değişerek yerini sanayileşme çabalarına bırakmış, yeni iktisadi düzen ulaştırma, hizmet, imalat vb. alanlarda yeni iş olanaklarıyla beraber kent işçisinin ortaya çıktığı bir dönemi başlatmıştır. Bu dönemde yeni iş kollarıyla beraber işçi sayısı artmakta, makinelere karşı yapılan hareketlerle birlikte işçi hareketleri karşımıza çıkmaktadır (Aslan, 2009, s. 34).

Makineler sanayileşmenin bir getirisi olarak hızlı bir şekilde üretim faaliyetleri içerisine eklenmiş, bu durum insan emeğinin ortadan kalkacağını dair işçiler arasında şüphe duyulmasına sebep olmuştur. İşçiler makinelerin kendi yerlerini alacaklarından ve işsiz kalacaklarından endişe ederek makinelere karşı hareketlere başlamışlar, makinelerin tahrip edilmesiyle sonuçlanan hareketler, makinelere karşı oluşan tutumun ne denli büyük bir korkuya dönüştüğünün göstergesidir. Bu durum aynı zamanda Osmanlı toplumunda üretim araçlarından ayrılmış, mülksüzleşmiş ve ücretli işçiliği ana mesleği olarak yerine getiren bir kitlenin de varlığını ortaya çıkarmaktadır (Sencer, 1969, s. 90).

Makinelere karşı girişilen ilk işçi hareketlerine Batı teknolojisinin ülkeye yeni yeni girdiği yıllarda rastlanmaktadır. 1839 yılında Slevne'deki bir fabrikada kadın işçiler kendilerini işlerinden edeceklerini düşündükleri makinelere karşı isyan etmişlerdir. 1851 yılında Samakof'ta bulunan bir tekstil fabrikasında ise yine kadın işçilerin yoğunlukta olduğu bir grup mekanik bir tarağı kırma girişiminde bulunmuş fakat tarağın bir daha kullanılmaması şartıyla eylemlerini sonlandırmışlardır. 1861 yılında ise Bursa'da mezarlık üzerine kurulduğu iddia edilerek bir fabrika ateşe verilmiştir (Quataert ve Zürcher, 2017, s. 29).

Tanzimat'tan 1870'li yıllara kadar geçen sürede ortaya çıkan işçi kitlelerinin toprak sisteminde görülen bozulma sonrasında büyük şehirlere göç eden mülksüzleşmiş köylüler ve üretim araçlarını kaybeden zanaatkarlar olduğu görülmektedir. Bu dönemde devletin sanayileşme çabalarının da etkisiyle artan işçi sayısı daha önce geleneksel çalışma hayatında görülmeyen sorunların başlamasına da neden olmuştur. Fakat bu dönemde ortaya çıkmaya başlayan işçi kitlesi eylem gücü ve örgütlenme anlamında faaliyet gösteren bir kitle değildir. Bu kitlenin sayısal ve niteliksel anlamda yetersiz bir işgücü oluşturmasının yanında, devletin de bu dönemde işçi eylemleri ve örgütlenmelerine olumsuz bir yaklaşım göstermiştir.

1845 yılında çıkarılan "Polis Nizamnamesi" devletin hukuksal düzenlemeler ile işçi hareketlerine karşı önlem aldığını gösteren maddeler içermektedir. Buna göre nizamnamenin 12. maddesinde; işini terk ederek grev yapmayı amaçlayan işçi ve toplulukların kamu düzenini bozucu her türlü eylemlerinin engellenmesi ve bu eylemleri desteklemek için kurulan tüm cemiyetlerin ortadan kaldırılması, polis teşkilatının görevleri arasında yer almaktadır (İleri, 2014, s. 35). Bu madde ile Osmanlı'da yaşanan işçi eylemlerinden ziyade dönemin devlet adamlarının Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip ederek olası hareketlere karşı önlem aldığını söyleyebiliriz. Çünkü bu tarihlerde Osmanlı toprakları içerisinde işçi örgütlenmeleri ve eylemleri görülmemiştir.

1845 yılında çıkarılan "Polis Nizamnamesi"nin yanı sıra 1867 yılında kabul edilen "Memalik-i Mahsusa Demiryollarının Usul-ü Zabitasına Dair Nizamname"de iş durdurma suçu işleyenlerin bir yıldan üç yıla kadar hapis cezasına çarptırılacağı yer almaktadır. 1865 yılında "Dilaver Paşa Nizamnamesi" olarak adlandırılan düzenlemede ise üretimin durdurulması yasaklanmıştır (Koç, 2003, s. 17).

1870 sonrası dönem Osmanlı işçi kitlesinin sınıfsal bir nitelik kazanarak, sınıfsal amaçlı davranışlar gösterdiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde işçi kitlesinin sınıfsal bir ağırlık kazanmasının nedeni olarak işçi nüfusunun artmış olması ve ekonomik tabanlı işçi hareketlerinin bir hayli yoğun olması gösterilebilir. 1870 yılından II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 tarihine kadar geçen sürede imparatorluk sınırları içinde işçi kitlesinin bir milyonu aştığını söyleyebiliriz. Sayısal olarak artan işçi nüfusu, çalışma koşullarının zorluğu ve kazançlarının yeterli olmaması nedeniyle o dönemde kullanılan tabir ile "Tatil-i Eşgal"e, iş bırakma eylemlerine yani grevlere başvurmuştur (Sencer, 1969, s. 128-130).

1908 öncesi girişilen grevler özellikle işçilerin birikmiş ücretlerini talep ettikleri ekonomik temelli hareketlerdir. Eylemlerin başlamasından önce işçilerin sorunların çözümü için uzlaşmacı bir tavır aldıkları, dilekçeler ile resmi makamlara başvurarak sorunların, barışçıl bir yolla çözülmesini talep ettiklerini söyleyebiliriz. Bu dönemin öne çıkan bir başka özelliği ise yaşanan işçi hareketlerinin örgütsel bir altyapıya dayalı olmamasıdır. Osmanlı çalışma hayatında görülecek olan ilk işçi örgütü 1894 yılında Tophane fabrikalarında çalışan işçiler tarafından gizlice kurulacak olan "Osmanlı Amele Cemiyeti"dir. Bu örgüt kuruluşundan bir yıl sonra dağılmasına rağmen işçi sınıfının çıkarları adına kurulan ilk örgüt olması sebebiyle Osmanlı emek tarihinde önemli bir yere sahiptir (Gülmez, 1985, s. 794).

Bu dönemde işçiler açısından karşılaşılan bir diğer sorun ise yabancı işçilerin varlığıdır. 19. yüzyılla birlikte Batı'dan yapılan teknolojik transferler bir anlamda işçi transferini de mecbur kılmıştır. Çünkü yeni gelen teknoloji aynı zamanda yanında o teknolojiyi bilen işçileri zorunlu kılmaktadır. Bu hem özel teşebbüslerde hem de devletin yatırımlarında görülmektedir. Bu durumun yaşanmasında etkili olan bir diğer faktör de yabancı sermayenin yapmış olduğu yatırımlardır. Yabancı sermayenin yatırımları sonucunda Osmanlı'ya birçok yabancı işçi de gelmiştir. Devlet her ne kadar yabancı işçi çalıştırılması konusunda sınırlayıcı tedbirler almış olsa da yeni teknolojilerin kullanımında yaşanan aksaklıklar ve yabancı yatırımcıların kendi personeli ile çalışma konusunda yapmış olduğu dayatmalar neticesinde yabancı işçiyi tamamen engelleyememiştir. Yabancı işçilerin kaçınılmaz sebeplerden dolayı Osmanlı çalışma hayatında yoğun olarak yer almalarının yanında, çalışma koşulları olarak yerli işçilere göre daha iyi şartlara sahip olmaları ve ücret bakımından yerli işçilerden daha çok kazanıyor olmaları, yerli işçiler tarafından tepkiyle karşılanmış ve bu sebeplerle yerli işçilerin greve giderek iş bıraktığı olaylar yaşanmıştır (Kırpık, 2004, ss. 48- 49).

1870'li yıllardan II. Meşrutiyet'in ilanına kadar gelen sürede ortaya çıkan işçi hareketlerini genel anlamda değerlendirdiğimizde ekonomik temelli sorunların ön planda olduğunu görebiliriz. Bunun yanında değişen iktisadi ilişkilerin devletin her alanında sancılı bir süreç geçirdiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde ortaya çıkan işçi hareketleri ücret iyileştirmelerinin yanı sıra çalışma koşullarının da iyileştirilmesine yönelik taleplerde bulunmuştur. Yine dönemin işçi hareketleri açısından öne çıkan bir diğer özelliği ise bu dönemde işçi kitlesinin sınıf olma özellikleri taşımasına rağmen örgütlü bir güç olarak siyasal ve iktisadi sahada yer almamış olmasıdır.

1839'da Tanzimat'ın ilanından 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar giden süreye baktığımızda Osmanlı'nın siyasal anlamda geçirdiği değişikliklerin yanında iktisadi sahada da başlayan Batılılaşma hareketleri neticesinde ortaya çıkan rekabet ortamında geleneksel üretim tarzının kaçınılmaz olarak değişmeye başladığını ve değişimin özellikle sanayi alanında ücretli işçileri yarattığını söylemek yanlış olmaz. Fakat bu değişimin tam manasıyla Osmanlı geleneksel üretim tarzını yıktığını söylemek fazlasıyla iddialı olur (Quataert ve Zürcher, 2017, s. 29). Bu dönemde ülkenin tarıma dayalı çalışma yapısı, az gelişmiş sanayisi, özgürlükçü bir ortamının bulunmamasına ek olarak baskıcı ve sansürcü bir yönetim şekliyle devletin yönetilmesi ve okuma yazma oranının son derece düşük olması gibi nedenlere bakıldığında işçi hareketlerinin niçin sınırlı bir çerçevede geliştiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte 1908'de ve sonrasında gerçekleşen hareketlerin ve fikirlerin gelişmesinde bu dönemin katkısı yadsınamaz (Güzel, 1985, s. 804).

Meşrutiyet'in ilanını takip eden günler Türkiye emek hareketleri tarihinde ayrı bir öneme sahiptir. II. Meşrutiyet'in görece ortaya çıkardığı siyasal özgürlük rüzgârıyla işçiler, ağır çalışma koşullarına karşı haklarını istemek adına biriken taleplerini 1908 grevleriyle ortaya koymuşlardır. İmparatorluk toprakları içinde var olan hemen hemen tüm iş kollarında ve işçi nüfusunun yoğun olduğu tüm kentlerde demiryolu, enerji, tramvay, liman, maden, tütün, hizmet ve haberleşme sektörleri gibi birçok farklı sektörde çalışan işçilerin yapmış olduğu grevlerin sayısının 119 olduğu bilinmekte fakat yapılacak olan araştırmalarla bu sayının artabileceği düşünülmektedir. Özel sektörün yanında kamuya ait olan birçok işletmede hayatı durdurma noktasına getiren bu eylem dalgası 10 Ekim 1908 günü Kanun-i Esasi'den yararlanarak durdurulmuş, sonrasında 1909'un Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarında Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'da görüşülerek 9 Ağustos 1909 günü Padişah tarafından onaylanmış ve böylece "Tatil-i Eşgal Kanunu" olarak yürürlüğe girmiştir. Kanuna göre "İşçi ve işverenler arasında çalışma koşulları ile ilgili bir uyuşmazlık çıktığında greve başvurmadan önce uzlaşma girişiminde bulunulması zorunlu tutulmuştur." Bu durum grev hakkını yasaklamamış

olmamasına rağmen birçok çevre tarafından grev hakkını yavaşlatmaya yönelik bir adım olarak görülmektedir (Gülmez,1985, ss. 794-799).

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası oluşan özgürlük ortamında -kısa süreli de olsa- işçi hareketlerinin daha önceki dönemlere nazaran yoğun bir şekilde görüldüğü açıktır. İstibdat rejiminin yıkılıp Hürriyet'in ilan edilmesiyle dönemin genel özgürlük ve eşitlik söylemlerini yansıtan bu hareketler daha çok ücret ve çalışma koşullarının düzenlenmesi yönündeki isteklerin yanında çalışma saatlerinin de kısıtlanmasını içeren taleplerden oluşmaktadır. Bu dönemde görülen işçi hareketleri yine daha önceki dönemlerden farklı olarak örgütsel tabanlı eylemler olması açısından da önemli bir yerde konumlandırılmalıdır, bu niteliği ile eylemlerin sınıf olma bilincini taşıdığı söylenebilir. II. Meşrutiyet'in başlangıçta estirdiği özgürlük rüzgârının 31 Mart Vakası sonrasında ilan edilen sıkıyönetim ortamı ile kesintiye uğraması işçi hareketlerini de etkilemiştir. Özellikle Tatil-i Eşgal Kanunu grev hareketlerini yasaklamasa da zorlaştıran maddeleri işçilerin grev yapmasını neredeyse olanaksızlaştırmıştır. Kanunun çıktığı Ağustos 1909 tarihinden sonra mütareke yıllarına kadar nadiren de olsa devletin farklı şehirlerinde grevler görülmüş fakat hiçbir zaman 1908 grevleri kadar hareketli bir dönem yaşanmamıştır.

İŞÇİ ÖRGÜTLERİ

İşçi sınıfına ait örgütlenme biçimleri incelenirken öncelikle ele alınması gereken örgütlenme tipi sendikalardır. Sendikalar kısaca işçilerin hak ve çıkarlarını koruyup geliştirmek adına kurulan örgütlenmelerdir. Yapısı itibarıyla farklı sendika türleri örgütlenme hayatı içinde karşımıza çıkmaktadır. Aynı meslek grubuna ait işçilerin bir araya gelerek kurduğu sendikalar, meslek sendikalarını oluşturur. Aynı işyerinde ücretli çalışanların örgütlenmesiyle kurulan sendikalara işyeri sendikası, birbirlerine yakın iş kollarının bir araya gelmesiyle kurulan sendikalara ise iş kolu sendikası adı verilir. Genel sendikalar ise tüm iş kollarında çalışan ücretli işçileri örgütlemeyi amaçlamaktadır. Birlik, federasyon ve konfederasyon şeklinde birçok sendikanın örgütlenmesiyle kurulan üst örgütler de sendikal hayatın içinde mevcut olan yapılanmalardır. Sendikaların dışında kooperatif, dernek, yardımlaşma sandıkları ve siyasal örgütlenmeler gibi işçilerin temsili için kurulan örgütler de çalışma hayatı içinde mevcuttur (Koç, 2003, s. 9).

Sanayi Devrimi sonrası değişen toplumsal ve iktisadi koşullar geniş bir işçi kitlesini ortaya çıkarmış, ortaya çıkan bu geniş kitle zamanla sınıf niteliği kazanarak düşük ücret ve ağır çalışma koşulları karşısında sendika örgütlenmeleriyle hak arayışına girişmiştir. Başlangıçta girişilen hak arayışı sermaye grupları ve devletler tarafından baskı ve şiddetle sindirilmeye çalışılmış ve sendikal örgütlenmeler yasaklanmıştır ancak işçi sınıfının kararlı mücadelesi sonrasında 19. yüzyılda sendikalar yasal bir hak olarak çalışma hayatı ve siyasal mücadele içinde işçi örgütlenmeleri olarak yerini almıştır (Özkerem ve Talu, 2008, s. 109).

Osmanlı çalışma hayatındaki işçi örgütlenmelerine baktığımızda 1908 öncesi tarihte sendikal anlamda kurulan ve faaliyet gösteren işçi örgütlenmelerinin yok denecek kadar az olduğunu söyleyebiliriz. İmparatorluk içinde kurulan ilk işçi kuruluşları Osmanlı burjuvazisi ile ülke içinde yaşayan yabancılar tarafından kurulan yardımsever cemiyetleridir. Bu cemiyetler işçilerin örgütlenmesi için değil muhtaç durumda olan işçilere yardım etmek amacıyla kurulmuştur. Bunlar arasında 1866 yılında kurulan Emek Dostları, Yunanların kurduğu Omonia Derneği, yine 1866 yılında kurulan İtalyan Operaja Derneği ve 1871 yılında kurulan Amelperver Cemiyeti örnek olarak sayılabilir (Quataert ve Zürcher, 2017, s. 38).

Osmanlı toplumunda daha önce belirtilen şartlar nedeniyle işçi sınıfının tarih sahnesine geç çıkışı, sendikal nitelikte örgütlenmelerin Avrupa'ya göre geç bir tarihte doğmasına neden

olmuştur. Batı'da yasal zeminde 19. yüzyılda görülebilen sendikal örgütlenmeler Osmanlı'da ancak 20. yüzyıla birlikte karşımıza çıkmaktadır.

1908 Öncesi İşçi Örgütlenmeleri

Osmanlı topraklarında 19. yüzyılın tamamı ve 20. yy. başları, işçi hareketleri açısından verimsiz, işçi örgütlenmeleri açısından da sınırlı bir zemin içinde geçmiştir. Bu nedenle 1908 öncesinde sendikal anlamda işçi örgütlenmesi olarak faaliyet gösteren çok az kuruluş vardır. Aşağıda bu kuruluşları inceleyeceğiz.

Amele-i Osmanî Cemiyeti

Osmanlı'da sendikal manada işçi örgütü olarak kurulan ilk yapı 1894 yılında Tophane fabrikalarında çalışan dört bin civarındaki işçinin aralarından sekiz kişilik bir komite seçerek gizlice kurdukları Amele-i Osmanî Cemiyeti'dir. Cemiyet bazı kaynaklarda Osmanlı Amele Cemiyeti olarak da geçmektedir. Cemiyet kuruluşundan çok fazla süre geçmeden resmi makamlarca kapatılmış ve kurucuları sürgüne gönderilmiştir. 1902'de İstanbul'a dönen bazı komite üyeleri tarafından cemiyet tekrar kurulmaya çalışılmış fakat cemiyetin tekrar faaliyete geçme çabası çok geçmeden durdurulacaktır. Örgütün kurucularından Ethem Nejat ve Osman Abdullah gibi isimler bu denemenin de başarısızlıkla sonuçlanması üzerine yeniden Avrupa'ya dönerek sol hareketlerin içinde yer almışlardır. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası cemiyetin kurucuları bu sefer yasal olarak, Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti adı altında tekrar örgütlenmişlerdir. Kurulan bu örgüt de Tatil-i Eşgal Kanununun çıkmasını takiben lağvedilmiştir. Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti'nin de kapatılmasının ardından cemiyet üyeleri Osmanlı Sanatkar Cemiyeti adıyla yeniden örgütlenmişlerdir (Quataert ve Zürcher, 2017, s. 38).

Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti

1901 yılında Selanik Kavala'da tütün işçileri tarafından kurulan örgüt sendikal faaliyetlerde bulunan ilk işçi örgütlenmelerinden biri olmuştur. 1905 yılında on bin işçinin katıldığı tütün işçileri grevine öncülük eden örgüt işçiler arasında dikkatleri üzerine çekmiştir. Hürriyetin ilanını takip eden dönemde de grev kararı alan örgüt, işçilerin günlüklerinin 2-3 kuruş artırılması ve çalışma sürelerinin 12 saatten 9,5 saate düşürülmesini sağlayarak başarılı bir çizgi takip etmiştir. Örgütün Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin de aralarında bulunduğu 4100 kayıtlı üyesi bulunmaktadır. 1916 yılına kadar faaliyetlerini sürdüren cemiyet işçi hareketleri arasında önemli bir yerde durmaktadır (Yıldırım, 2017, s. 111).

Celal-i Lübnan'da Kurulan Gizli Cemiyet

Beyrut'a bağlı Dayrülkamer kasabasında bulunan işçilerin birleşerek kurmuş olduğu cemiyet, 1903 Temmuz'unda gizlice toplantılar düzenleyerek faaliyetlerine başlamıştır. Celal-i Lübnan Mutasarrıfı'nın cemiyet ile alakalı yaptırmış olduğu tahkikat sonrası hazırladığı raporda, cemiyet ile ilgili görüşlere yer verilmiştir. Raporda; cemiyetin görünürde yoksullara yardım etme amacı taşıdığı ancak asıl amacının işçileri ayaklandırarak, ücretleri arttırmak ve çalışma saatlerini belirlemek olduğunu yer almıştır. Bunun yanında cemiyet üyelerinin gizlice toplantılar düzenlediği aktarılmış, cemiyetin derhal dağıtılmaması halinde fikirlerinin yayılarak tehlikeli olaylar meydana getirebileceğinden söz edilerek üyelerinin tutuklanması ve mahkemeye çıkarılması önerilmiştir. Söz konusu olan cemiyetin bir toplantısı polis tarafından basılmış, elebaşı olarak görülen kişiler mahkemeye sevk edilerek örgütün girişimi sonlandırılmıştır. Örgütün hangi iş kollarına yönelik faaliyet gösterdiği ve adının ne olduğuyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Fakat cemiyet üyelerinin tamamının işçi olmasının yanı sıra ücret

ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi taleplerle, işçileri ayaklandırmak istemesi, sınıf bilinci ile hareket eden işçi odaklı bir cemiyet olduğunu göstermektedir (Kırpık, 2004, s. 200).

Şark Demiryolu İşçileri Arasında Kurulan Sendika

Şark Demiryolları Şirketi Filibe istasyonunda çalışan işçiler tarafından 1907 yılının Ekim ayında kurulan sendika, kurulduktan kısa bir süre sonra şirketin faaliyet gösterdiği diğer istasyonlara telgraf çekerek genel bir greve gidilmesi gerektiği çağrısında bulunmuştur. II. Meşrutiyet sonrası demiryolları işçileri arasında sendikalaşma hareketlerin arttığını söyleyebiliriz, bu noktada kurulan birçok sendika Filibe işçileri tarafından kurulan sendikayla birleşerek işbirliği yapmıştır (Kırpık, 2004, s. 201).

Hamurkâr Cemiyeti

1908 öncesi kurulduğu bilinen son örgüt ise İstanbul'daki fırın işçilerinin sendikal faaliyet yürüttüğü Hamurkâr Cemiyeti'dir. Bu cemiyete üye olduğunu söyleyen bazı fırın işçileri tek tek fırınları gezerek, fırın sahiplerinin işçilere düşün ücret vermesini gerekçe göstererek bir grev tertip etmek istemişlerdir. Bu cemiyette diğer cemiyetler gibi yasal olmayan, gizli bir işçi cemiyetidir (Yıldırım, 2017, s. 114).

1908 Sonrasında Kurulan İşçi Örgütlenmeleri

II. Meşrutiyet'in ilanına kadar gelen süre içerisinde sendikal nitelikli işçi örgütlerinin son derece sınırlı olduğunu görebilmekteyiz. İşçi örgütlerinin bu dönemde sınırlı olmasının sebepleri arasında işçilerin sayısal olarak yetersizliği önemli bir etkenken, devletin de her türlü teşkilatlanmaya olduğu gibi işçi örgütlenmelerine de karşı ters bir tutum takındığı ve yasal olarak faaliyet göstermelerine izin vermediği bilinen bir gerçektir.

Yaşanan siyasal ortam içinde işçi örgütlenmeleri de diğer yapılar gibi gizli hareket etmiş ve faaliyet alanları son derece kısıtlı kalmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra işçi örgütlenmeleri her türlü meslek ve işkolunda yoğun bir örgütlenme sürecine girmiş ancak bu örgütlenmeler de özgürlük söylemlerinin, dönemin siyasal ortamı içinde yok olması sonucu tam manasıyla geçerlilik bulamamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası gelişen yoğun işçi hareketleri içinde, sendikal faaliyette bulunan işçi örgütlenmelerinin de sayısının arttığını söyleyebiliriz. Bu dönemde kurulan işçi örgütlenmelerini meslek ve işkollarına göre tasnif ederek aşağıda açıklamaya çalışacağız.

Reji ve Tütün İşçileri Tarafından Kurulan Örgütler

Tüm imparatorluğun işgücü içinde reji ve tütün işçileri sayısal anlamda önemli bir istatistiğe sahiptir. Sayısal olarak yoğun bir nüfusun çalıştığı tütün işletme ve fabrikalarında aynı zamanda işçi örgütlenmeleri de 20. yüzyılda azımsanmayacak kadar önemli bir gelişim göstermiştir.

Tütün işçileri arasında kurulan Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti'nden daha önce bahsettiğimiz için yeniden bu sendikanın faaliyetlerine değinilmeyecektir fakat bu cemiyetin 1908 öncesinde olduğu gibi 1908 sonrasında da işçi hareketleri açısından önemli bir eylem niteliği bulunduğunu tekrar etmekte fayda vardır.

1911 yılında kurulan İskeçe Tütün Amelesi İrtibat ve İttifak Cemiyeti sendika niteliği taşıyan bir başka işçi cemiyetidir. 1500 civarı üyesi bulunan cemiyet, 1911 yılında organize ettiği grevle birtakım taleplerde bulunmuştur. Bu talepler arasında, 14 yaşından küçüklerin çalıştırılmasının yasaklanması, işçiler için ücret artışına gidilmesi, işçilerin yaş gruplarına göre sınıflandırılarak çalışma saatlerinin sınırlandırılması gibi isteklerin arasında sendika üyesi

olmayan işçilerin işe alınmasının yasaklanması gibi ayrıntılı talepler de bulunmaktadır. 1912 yılında İskeçe'deki örgütlenmeye alternatif olarak kurulan bir diğer sendika da İskeçe Tütün Amelesi Osmanlı İrtibat ve Terakki Cemiyeti isimli örgüttür. 1911 yılında kurulan cemiyetle neredeyse aynı adı taşıyan bu örgüt 4000 civarı üyeye ulaşarak işçi örgütlenmesinde önemli bir yer teşkil etmiştir.

Cibali Reji Fabrikası işçileri, 1908 sonrası örgütlenme faaliyetleri yürüterek Sigara Amelesi İttihad Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Fakat cemiyetin kuruluş yönetmeliği dışında yürüttüğü faaliyetlerle ilgili pek fazla bir bilgiye ulaşamamaktadır. Sigara Amelesi İttihad Cemiyeti'nin yanı sıra 1910 yılında yine Cibali Reji Fabrikası işçileri tarafından kurulan bir diğer örgüt ise Amele İttihat Cemiyeti'dir. 1912 yılına gelindiğindeyse işçiler tarafından Muavenet-i Mütakabele Cemiyeti adlı bir cemiyetin daha kurulduğu ve şirket yönetimiyle sık sık sürtüşme yaşadığı bilgileri kaynaklarda yer almaktadır. Aynı yıllarda kurulan bir başka işçi cemiyeti ise İstanbul Reji Fabrikası işçileri tarafından 1910 yılında kurulan, Duhan Rejisi İstanbul Fabrikası Amele Teavün Cemiyeti'dir. 1919 yılına geldiğimizde Cibali Reji Fabrikası işçileri tarafından kurulan Tütün Reji Memurin Kulübü işçi hareketleri içinde yerini almış bunun yanında 1920 yılında ise aynı fabrika işçileri tarafından kurulan Reji Amele İttihad Cemiyeti örgütlediği grevle önemli haklar elde etmiştir (Oktar ve Alan, 2018).

Demiryolu İşçileri Tarafından Kurulan Örgütler

Reji ve tütün işçileri gibi imparatorluğun işgücünü temsil eden en kalabalık gruplardan biri de demiryolu işçileridir. Şark Demiryolları Şirketi işçilerinin 1908 öncesinde kurduğu ve eyleme geçtiği ilk sendikadan yukarıda bahsetmiştik. Filibe'de kurulan bu cemiyetin ardından örgütlenen bir başka işçi cemiyeti de 1911 yılında kurulan Teavün Cemiyeti'dir. Aynı yıl kurulan bir diğer işçi cemiyeti ise Çalışkan Kardeşler Cemiyeti adıyla kurulmuş fakat çok geçmeden faaliyetlerine son verilerek dağıtılmıştır. 1920 yılına geldiğimizde şirket işçileri tarafından örgütlenen Şark Şimendiferler Memurin ve Amele Cemiyeti devletin son yıllarında kurulan işçi sendikalarından biridir. Hicaz Demiryolları Şirketi işçileri de Teavün Cemiyeti adı altında örgütlenerek sendikal hareket içinde bulunmuşlardır. Bu iki şirketin dışında Anadolu Demiryolları işçilerinin, 1908 yılında İstanbul'da kurmuş olduğu, Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi adlı cemiyet ulaşım sektöründeki işçi örgütlenmeleri içinde en fazla öne çıkan cemiyettir. İstanbul'da ulaşım alanında kurulan bir diğer örgüt ise tramvay işçileri tarafından kurulan Tramvay İşçileri Cemiyeti'dir. Bu cemiyetler dışında 1909 yılında Aydın Şimendiferler Amelesi Cemiyeti ve 1919 yılında kurulan İzmir Demiryolları İslam Memurları Cemiyeti ulaşım alanındaki işçiler tarafından kurulan diğer sendikal cemiyetlerdendir (Kırpık, 2004).

Tekstil İşçileri Tarafından Kurulan Örgütler

Tekstil sektöründe karşımıza çıkan ilk işçi örgütlenmesi İzmir'de 1908 yılında kurulan İzmir Elbise Amelesi Cemiyeti'dir. Yine aynı yıl Selanik'te Kunduracı Kalfalar Cemiyeti ayakkabı işçileri tarafından kurulmuştur. 1910 yılında İstanbul'da kurulan Kadın Giyim İşçileri Sendikası ve Şemsiye İşçileri Sendikası tekstil sektöründe faaliyet gösteren örgütlerdendir. Bunların dışında İstanbul'da 1911 yılında kurulan Terzi Amelesi İttihad Cemiyeti, 1919 yılında deri işçilerinin kurduğu Dersaadet Debbağhaneleri İntibah Amele Cemiyeti ve 1921 tarihli Üsküdar Umum Yazmacılar Esnafı Cemiyeti, tekstil sektöründe kurulan diğer işçi örgütlenmeleridir (Gülmez, 1985).

Denizcilik ve Taşımacılık İşçileri Tarafından Kurulan Örgütler

Taşımacılık sektöründe faaliyet gösteren hamalların başını çektiği bu işkoluna ait örgütlenmelerin ilki 1911 yılında Osmanlı İştira Hamalları Cemiyeti adıyla Selanik'te kurulmuştur. Hamallar tarafından kurulan 1919 tarihli Deniz Amale İşçileri Cemiyeti'nin yanı sıra 1920 yılında kurulan Mesai ve Yardımlaşma Cemiyeti ve Dersaadet Kömürcü Maden İşçileri Cemiyeti hamalları örgütlemek adına kurulan diğer sendikal girişimlerdir. Bu cemiyetin dışında denizcilerin de içinde bulunduğu Osmanlı Kaputan ve Makinistler ve Müntesibin-i Bahriye Cemiyeti 1912 yılında kurulmuş, Osmanlı Müntesibin-i Bahriye İntihab ve Tavzif Cemiyeti de 1920 yılında aynı cemiyetin devamı olarak yeniden örgütlenmiştir. Denizcilik alanında faaliyet yürüten Vapur Kâtipleri Teavün Cemiyeti 1920 yılında örgütlenen cemiyetlerdendir (Kırpık, 2004).

Matbaacılık ve Basın-Yayın İşçileri Tarafından Kurulan Örgütler

Matbaacılık sektörü ve basın-yayın işçileri tarafından kurulan birçok örgüt çalışma hayatı içinde bulunmaktadır. Mürettibin-i Osmaniye Cemiyeti, Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti ve Matbuatı Osmaniye Makineciler Cemiyeti 1908 yılında İstanbul'da kurulan işçi örgütlerindedir. Matbaacılık ve basın- yayın sektöründe bulunan işçiler tarafından Selanik'te kurulan Yahudi Matbaa İşçileri Cemiyeti, Bulgar Matbaa İşçileri Cemiyeti ve Sigara Kâğıdı basımında çalışan işçilerin yer aldığı cemiyetler işçiler arasında faaliyette bulunan örgütlerdendir. Bu örgütlerin dışında 1909 tarihli İzmir Matbaaları Amele Cemiyeti ve 1908 yılında Kudüs'te kurulan Matbaa İşçileri Cemiyeti işçi örgütlenmeleri için çalışma yapan cemiyetlerdendir. 1920 tarihli Mürettibin Cemiyeti, 1919 tarihli Türk Gazeteciler Cemiyeti ve Umum Matbaalar İşletme Amale Cemiyeti devletin son yıllarında örgütlenen kuruluşlardandır (Yıldırım, 2017).

Gıda Sektöründe Çalışan İşçiler Tarafından Kurulan Örgütler

1908 öncesi kurulan sendikal nitelikli cemiyetler arasında bahsettiğimiz Hamurkâr Cemiyeti dışında, 1911 yılında İstanbul'da kurulan Umum Değirmen İşçileri Cemiyeti, Ekmekçi Amele Cemiyeti ve 1919 tarihli İttihat-i Efkâr Şekerci Ameleleri Cemiyeti İstanbul'da kuruluşu gerçekleşen örgütlerdendir. Selanik'te kurulan Kanaviçe ve Süt İşçileri Cemiyeti de gıda alanında faaliyette bulunan işçi cemiyetlerindedir (Yıldırım, 2017).

Diğer Sektörlerde Faaliyet Gösteren İşçi Cemiyetleri

Yukarıda ifade edilen sektörlerdeki işçi örgütlenmeleri dışında eğitim, hizmet, tarım, madencilik ve inşaat vd. sektörlerde faaliyette bulunan sendikalar ve işçi cemiyetleri mevcuttur. 1908 yılında Selanik'te kurulan İslam ve Rum Osmanlı Amele Derneği, 1921 yılında kurulan Balya Madenleri Aya Varvara Amele Cemiyeti ve Ereğli maden işçilerinin kurduğu örgütler madencilik alanında faaliyet göstermektedir. Eğitim alanında ise 1910 tarihinde kurulan Emme-i Mahallat Tevhid ve Teavün Cemiyeti, Osmanlı Bulgar İttihad-ı Muallimin Cemiyeti ve Terakki-i Maarif ve İttihad-ı Muallimin Cemiyeti faaliyette bulunmuşlardır. Hizmet sektöründe; Düyun-i Umumiye Memurin-i Osmaniye Cemiyeti (1908), Banka Memurin ve Müstahdemi Kulübü(1919), Kampana Dersaadet Telefon Şirketi Memurini Teavün Cemiyeti, Posta ve Telgraf Memurin Cemiyeti(1920), Banka Memurları Cemiyeti(1919) ve 1908 yılında ilk kuruluşunu gerçekleştirdikten sonra 1920 yılında tekrar örgütlenen Garsonlar Cemiyeti bulunmaktadır. Tarım alanında kurulan Selanik Ziraat Kulübü (1908), Adana Ziraat Kulübü, Osmanlı Ziraat Kulübü ve Dersaadet Çiftçiler Derneği (1910) çiftçi haklarını korumaya yönelik faaliyetler güden cemiyetlerdendir. Marangoz Amaleleri İttihadı, İzmir Tüccar Hademeleri Şubesi, Anadolu Beynelmilel Müstahdem İttihadı, İzmir Demirci Amale İttihadı ve İzmir Musevi Ticarethaneleri Müstahdem Cemiyeti İzmir'de kurulmuş olan işçi örgütleridir. Selanik

Memurin ve Müstahdemin Sendikası (1908) ve Tüccar Kâtip Müstahdemin Sendikası (1908) Selanik'te faaliyet gösteren sendikalardandır. Rum Müstahdemin-i Tüccar Heyeti (1911) Trabzon'da kurulmuş olup, iki yıl sonra adını Trabzon Müstahdemin-i Tüccar Heyeti'ne çevirmiştir. Bahsedilen bu cemiyetler dışında, Ameleyi Sıyanet Cemiyeti (1921), Müessat-ı Ticariye Memurları Tesanüd Cemiyeti (1922), Makine İşçileri Cemiyeti, Doğramacılar Cemiyeti, Duvarcılar Amele Cemiyeti ve İstanbul Umum İnşaat ve Tarik Irgad ve Rençber Amelesi Cemiyeti II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan işçi örgütleri arasındadır (Sülker, 2004; Koç, 2010; Kırpık, 2004; Yıldırım, 2017; Sencer, 1969; Gülmez, 1985).

Osmanlı sendikal hareketine baktığımızda, sayısal olarak kurulan birçok işçi cemiyetinin varlığından söz etmenin mümkün olduğu açıktır ancak bu cemiyetlerin ne kadarı sendikal anlamda mücadele yürütmüş, ne kadarı kuruluş programlarına uygun eylemlerde bulunmuş ya da ne kadarı faaliyetleri için gerekli zemini bulmuş bunu kestirmek güçtür. Bu doğrultuda ortaya çıkan işçi hareketlerinin eylem niteliğini incelemek Osmanlı emek tarihinin kavranmasında önemli bir adım olacaktır.

İŞÇİ EYLEMLERİ: GREVLER

Grev kısaca bir işte çalışan kişilerin yaşadıkları sorunlar karşısında işi durdurması olarak tanımlanabilir. Çalışma hayatı tarihine baktığımızda çok eski zamanlardan beri bu tarz eylemlere rastlamak olasıdır. Grevlerin ekonomik, siyasal ve toplumsal birçok nedeni vardır. Özellikle çalışma koşullarında yaşanan aksaklıklar ve ücret sorunları iş bırakma eylemlerinin başlıca nedenleri olarak tarih boyunca karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte sanayileşme sonrası dönemde işçiler adına koşulların acımasızca kötüye gitmesi, işçilerin yaşadığı kötü muameleler, işçilerin üretimden yeterince pay alamamaları ve işçi ücretlerinin düşük olması gibi sorunlar 18. yüzyıl sonrasında grev hareketlerinin bir hayli artmasına neden olmuştur. O halde, sanayileşme hareketleri ile grev gibi işçi eylemlerinin arasında doğru orantı olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı işçi hareketleri tarihinde farklı zamanlarda birçok işçi eylemini görebiliriz. Bunlar arasında boykot, protesto, fabrika yakma, makine kırma, yürüyüş ve iş yavaşlatma gibi eylem biçimleri yer alırken, karşımıza en çok çıkan eylem biçiminin grevler olduğunu söylemek mümkündür. 19. yüzyılda sanayileşme çabalarıyla birlikte çalışma koşullarının değişmesi beraberinde sosyoekonomik sorunları da getirmiş, çoğunluğu ücret konusunda yaşanan sorunlar olmak üzere birçok işçi eylemi imparatorluk içinde görülmeye başlamıştır. 20. yüzyılın başlarında işçi eylemlerinde yaşanan bu hareketlilik II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında ortaya çıkan özgürlük ortamı ile birlikte Osmanlı çalışma hayatının bir gerçeğine dönüşmüştür.

1908 Öncesinde Yaşanan İşçi Eylemleri

Tanzimat'ın ilanını izleyen sürede devletin sanayileşme hamlelerini hızlandırması özellikle büyükşehirlerde ve liman kentlerinde ücretli çalışan işçilerin sayısal olarak artmasına olanak vermiştir. Bu dönemde hem özel sektöre ait olan hem de devlete ait olan işletmelerde birçok grev hareketi kayıtlarda yerini almıştır. Yapılan işçi eylemlerinin önemli bir kısmı denizcilik, gıda ve tekstil alanlarında meydana gelmiştir. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'in ilanına kadar imparatorluk içinde tespit edilen 95 grev bulunmaktadır.

Tanzimat sonrası dönemde karşımıza çıkan ilk grev hareketleri ya işçilerin ücretlerini alamamaları ya da ücretlerin düşüklüğü sebebiyle yapılmıştır. 1861 yılında Tersane-i Âmire işçileri uzun süre ücretlerinin ödenmemesi üzerine iş bırakarak biriken ücretlerinin ödenmesini istemişlerdir. 1862 yılında Elbisehane Âmire işçileri, 1863 yılında da Zonguldak madenlerinde çalışan işçiler yine ücret sorunları nedeniyle iş bırakarak greve gitmişlerdir. 1860'ların başında

yaşanan eylemlerden sonra 1870'lerin ilk yıllarına kadar kayıtlarda grev hareketlerine rastlanmaz. 1872'nin Ocak ayında Hasköy Tersanesi işçileri, aynı yılın Şubat ayında ise Beyoğlu Telgrafhanesi çalışanları ücretlerini alamadıkları gerekçesiyle greve başlamışlar, tüm baskılara rağmen sürdürdükleri eylem sonuç vermiş ve biriken ücretlerini almışlardır. 1872 yılındaki bir diğer grev ise Haydarpaşa- İzmit demiryolu hattında çalışan işçiler arasında meydana gelmiş, bu grev güvenlik güçleri tarafından sonlandırılmıştır. Aynı dönemde Rumeli Demiryolu'nun İstanbul kısmında çalışan işçilerin başlatmış olduğu grev 20 gün sürmüştür. 1872 yılında meydana gelen bir diğer eylem ise Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası işçilerinin başlatmış olduğu grevdir. 1873 yılının Ocak ayında 11 ay boyunca ücretlerini alamayan tersane işçilerinin başlatmış olduğu grev çatışmayla son bulmuş, çatışmalar sonucunda yaralananlar olmuştur. 1875 yılına gelindiğinde inşaat işçileri ve hamallar arasında iş bırakma eylemi olmuş, aynı yıl 6 aylık alacaklarını talep eden tersane işçileri iş bırakmıştır. 1876 yılında ise Darphane işçileri, Haydarpaşa demiryolu işçileri, Fişekhane işçileri, İzmir terzi işçileri, Feshane işçileri ve arabacılar alamadıkları ücretleri nedeniyle greve gitmişlerdir. 1876'nın Şubat ayında başlayıp Mayıs ayına kadar devam eden Hasköy tersanesindeki grev, işçiler arasındaki anlaşmazlıklar sonucu çıkan olaylara, güvenlik güçlerinin müdahalesi üzerine sonlandırılmıştır (Yıldırım, 2017, ss. 209- 211).

1878 yılında İstanbul terzi işçileri, duvarcılar ve ayakkabıcılar grev yaparak ücretlerinin ödenmesini istemişlerdir. 1879 Mart'ında çalışma sürelerinin uzunluğundan şikâyet eden yapı işçileri, ücret konusunda meydana gelen sorunlar sebebiyle Şirket-i Hayriye işçileri, tersane işçileri, vapur işçileri, Şam'da sayıları üç bini bulan tekstil kalfaları, Selanik'te muhasebe çalışanları, Kavala'da üç bin kadar tütün işçisi greve başvurmuştur. 1880 yılında vapur işçilerinin grevi tersaneden getirilen askerlerle kırılmış, aynı yıl İdare-i Mahsusa ve Haydarpaşa demiryolu işçileri grev yapmışlardır. 1878 ve 1880 arası yıllar işçi eylemleri açısından hareketli geçen yıllardır. Bu tarihler arası tespit edilen 14 grev bulunmaktadır. 1880 yılından sonra artık istibdat rejiminin baskı ortamı gücünü iyiden iyiye göstermiş, bu tarihten sonra 10 yıl boyunca sadece 5 greve rastlanmıştır. 1882 yılında Tatavla ayakkabı işçileri, 1884'de İdare-i Mahsusa işçileri, 1885'te -greve liderlik yapan bir hamalın tutuklanmasıyla sonuçlanan- odun deposu işçileri, 1886 yılında Pazar günlerinin tatil olmasını isteyen Beyoğlu mağaza işçileri ve 1888'de Tersane-i Âmire'de çalışan İngiliz işçilerin yapmış olduğu grevler 1880- 1890 yılları arasında gerçekleşmiştir (Koç, 1976, s. 52).

1890 yılına girildiğinde ücretlerinin artırılması talebiyle Ermeni hamurkârlar grev başlatmış, grev sürgünlerle sona erdirilmiştir. Aynı yıl İzmir'de tuz ocaklarında çalışan işçilerin başlattığı grev Düvün-ı Umumiye'nin müdahalesi ile sonlandırılmıştır. 1891'de İdare-i Mahsusa fabrika işçileri, İstanbul tuğla işçileri, İskeçe tütün işçileri greve gitmiştir. Tuğla işçilerinin yaptığı grev güvenlik güçleri tarafından dağıtılmış ve tutuklamalarla sonuçlanmıştır. 1892 yılında alamadıkları ücretleri için Tersane-i Âmire işçileri grev yapmıştır. 1893 yılında Cibali Reji Fabrikası'nda çalışan işçiler ücretlerinin artırılması talebiyle eylemde bulunmuş, aynı yıl Karaağaç'taki tuğla işçileri ve Edirne Dedeağaç'ta bulunan hamallar iş bırakmışlardır. 1895 yılının Ocak ayında Ereğli Maden işçileri ve İstanbul'da bir tamirhanede çalışan işçiler ücretlerinin ödenmesi adına grev yapmışlardır. 1895 yılında meydana gelen bir diğer grev olayı ise işten çıkarılan iki işçinin tekrar işe alınması talebiyle başlamış, Müslüman, gayrimüslim ve farklı milletlerden işçilerin başlattığı grev, çıkarılan iki işçinin tekrar işe alınmasıyla sonlandırılmıştır. 1896'da Tersane-i Âmire işçileri ve Kavala tütün işçileri ücret sorunları nedeniyle greve gitmişlerdir. 1898 yılı Aydın'da bulunan tuz ocaklarında çalışan kayıkçıların grevi çıkan olaylara güvenlik güçlerinin müdahale etmesiyle noktalanmıştır. 1900 yılında İstanbul'da Tıbbiye binasının inşaatında çalışan işçilerinin grevi ücretlerin ödeneceğine söz verilmesi üzerine bitirilmiştir (Yıldırım, 2017, ss. 213- 217).

20. yüzyıla gelindiğinde özellikle 1904 ve sonrasında grev sayılarının arttığı görülmektedir. Bu artışın yaşanmasında en belirgin neden işçi sayısının önceki dönemlere göre bir hayli gelişme göstermesidir. İşçi sayısının artması işçi hareketlerinin nitelik ve nicelik olarak ivme kazanmasına olanak vermiştir.

20. yüzyılda ilk grev hareketini 1901 yılında Baruthane-i Âmire Fabrikasında çalışan işçiler başlatmıştır. Ücret sorunları nedeniyle 1902’de İstanbul tersane işçileri ve İdare-i Mahsusa işçilerinin yapmış olduğu grevler bulunmaktadır. 1903 yılında ücret sorunları çözülmeyen tersane işçileri tekrar iş bırakırken, aynı yıl bir başka grev ise Paşabahçe Cam Fabrikası işçileri tarafından yapılmıştır. 1904 yılında 8 ay arayla tersane işçileri iki grevde bulunmuş, Selanik’te Reji ve tütün işçileri, Kavala tütün işçileri, Selanik ve Manastır’da kunduracı işçileri, Bitlis’te askeriye inşaatında çalışan işçiler ve Manastır’daki fırın işçileri grev yaparak iş bırakmışlardır. 1905 yılı İstanbul, İskeçe ve Voden’de tekstil, dokuma ve tütün işçileri arasında başlayan birçok grevin yapıldığı bir yıldır. Bunun yanında Balya Karaaydın maden işçilerinin grevi yine 1905 yılında gerçekleşmiştir. Fakat bu yıl Kavala’da meydana gelen grev niteliği bakımından diğerlerinden farklı bir şekilde başlamıştır. Kavala tütün işçileri tarafından gerçekleştirilen grev, şiddetli olayların yaşanmasının yanı sıra imparatorluk toprakları içinde bir işçi örgütü tarafından örgütlenen ilk grev olması sebebiyle de önemlidir. Tütün İşçileri Saadet Cemiyeti’nin öncülüğünde gerçekleşen grev güvenlik güçlerinin yapmış olduğu müdahale üzerine sonlandırılmış, grevin elebaşları tutuklanarak Kavala’dan uzaklaştırılmışlardır (Kırpık, 2004; Yıldırım, 2017).

1906 yılında Üsküp’te kunduracı ve kaftancı işçileri, İstanbul’da Cibali tütün fabrikası işçileri ve reji fabrikası işçileri, Veles’te kunduracı işçileri ve terzi işçileri, Selanik’te metal işçileri, deri işçileri, marangoz işçileri ve seramik fabrikası işçileri, Edirne’de tuğla taşımacılığında çalışanlar, İstanbul’da tersane işçileri ve matbaa işçileri grevler yapmışlardır. 1907 yılında ise İstanbul’da tersane işçileri, vapur işçileri, tuğla fabrikası işçileri, liman hamalları ve İdare-i Mahsusa işçilerinin yanı sıra Balya Karaaydın maden işçileri grev hareketinde bulunarak iş bırakmışlardır. II. Meşrutiyet’in ilanından önce 1908 yılında İstanbul’da denizcilik alanında çalışan işçiler arasında da üç greve rastlanmıştır (Güzel, 1985; Sencer, 1969; Yıldırım, 2017; Kırpık, 2004).

Tanzimat’tan II. Meşrutiyetin ilanına kadar gelen dönemde ortaya çıkan işçi hareketleri, Osmanlı toprakları içinde yaşayan işçi kitlesinin sınıfsal bir nitelik kazandığı dönemi işaret etmektedir. Bu dönemde yaşanan işçi hareketlerinde örgütsel desteğe pek rastlanmamasının yanında, ideolojik yaklaşımlar da işçi eylemlerinin genel niteliği oluşturmaz. II. Meşrutiyet öncesinde meydana gelen işçi hareketleri ekonomik sorunların ortaya çıkarttığı geçim sıkıntısını önlemeye yönelik hareketlerdir ve daha çok ücret sorunları karşısında ortaya çıkan eylemler olarak meydana gelmiştir. 1908 ve sonrasında meydana gelen işçi eylemleri ise II. Meşrutiyet’in getirdiği siyasal ortamdan fazlasıyla etkilenmiştir.

II. Meşrutiyet’in İlanından Sonra Yaşanan İşçi Eylemleri

II. Meşrutiyet’in ilanı ile imparatorluk her alanda yeni bir dönemin içine girmiştir. Siyasal anlamda ortaya çıkan yeni yönetim biçimi sosyo-ekonomik hayat başta olmak üzere her alanda etkisini hissettirmiş, özellikle otuz yılı aşan istibdat rejiminin yerini alan özgürlük ve eşitlik söylemleri “Hürriyetin İlanı”nın ilk günlerinde, siyasi ve sosyal hayatın her sahasında kendine yer bulmuştur. Özgürlük ve eşitlik söylemlerinin en çok etkilediği alanlardan biri de çalışma hayatıdır. Özgürlük ve eşitlik söylemlerinin rüzgârını da arkasına alan işçi sınıfı bu dönemde yaşanan sorunları dile getirmek için eylem yolu seçmiş ve II. Meşrutiyeti izleyen günler

Türkiye emek sınıfı tarihi için en ilgi çekici günleri de beraberinde getirmiştir. Yıldırım'a (2017, s. 264) göre 1908 yılı içinde gerçekleşen grev sayısı 143 olarak tespit edilmektedir.

1908 yılındaki grevlerin içinde, demiryolu işçileri yapmış oldukları otuz grevle en çok grevin görüldüğü işkolunu oluşturmaktadırlar (Tablo 1). Bu tarihte İstanbul'da Şark Demiryolları işçileri, Rumeli Demiryolları işçileri, Anadolu Demiryolları işçileri ve İstanbul Tramvay Şirketi işçileri toplam dokuz grev yapmışlardır. Selanik'te aynı dönemde Şark Demiryolları işçileri ve Selanik Tramvay Şirketi işçileri tarafından yedi grev gerçekleşirken, Manastır ve Üsküp'te yine Şark Demiryolları işçileri tarafından gerçekleştirilen iki grev görülmektedir. Aydın Demiryolları işçileri üç, İzmir Demiryolları işçileri ve İzmir Tramvay işçileri dört defa greve giderek iş bırakmışlardır. Bunların dışında Edirne'de Rumeli Demiryolları işçileri iki grevde bulunurken, Eskişehir Demiryolları işçileri bir, Halep ve Beyrut'ta çalışan demiryolu işçileri ise iki defa greve gitmişlerdir (Güzel, 1985).

Tablo 1. Demiryolu İşçileri Arasında 1908 Grevleri (Güzel, 1985).

Şehir	Şirket/ İşçi Grubu	Grev Sayısı
İstanbul	Şark Demiryolları Şirketi İşçileri	4
İstanbul	Rumeli Demiryolları Şirketi İşçileri	1
İstanbul	Anadolu Demiryolları Şirketi İşçileri	1
İstanbul	Tramvay Şirketi İşçileri	3
Selanik	Şark Demiryolları Şirketi İşçileri	7
Manastır	Şark Demiryolları Şirketi İşçileri	1
Üsküp	Şark Demiryolları Şirketi İşçileri	1
İzmir	İzmir Demiryolu Şirketi İşçileri	2
İzmir	Tramvay Şirketi İşçileri	2
Aydın	Aydın Demiryolları Şirketi İşçileri	3
Edirne	Rumeli Demiryolları Şirketi İşçileri	2
Eskişehir	Eskişehir Demiryolu Şirketi İşçileri	1
Beyrut	Şam Hama Demiryolu İşçileri	1
Halep	Hicaz Demiryolları Şirketi İşçileri	1

Tablo 2'de sayıları verilen gıda, tütün ve reji fabrikası işçileri 1908 grevlerinde yirmi sekiz grev ile en çok iş bırakan işkollarındandır. İstanbul'da reji işçileri iki, fırın işçileri beş, un fabrikası işçileri, makarna fabrikası işçileri ve su şirketi işçileri birer defa iş bırakarak greve gitmişlerdir. Selanik'te tütün fabrikası işçileri dört, bira fabrikası işçileri iki, sabun fabrikası işçileri bir, un fabrikası işçileri bir, reji fabrikası işçileri bir, fırın işçileri ve şekerci kalfaları bir kez olmak üzere iş bırakmışlardır. Bunların yanında Samsun'da tütün ve reji fabrikası işçileri, İzmir'de incir kutusu imalathanesi işçileri, Aydın'da tuz ocağı işçileri, Manastır'da fırın işçileri ve Midilli'de zeytinyağı işçileri iş bırakarak grev yapmışlardır (Yıldırım, 2017, ss. 236- 244).

1908 grevleri içinde limanlarda yük taşımacılığı ve hamallık yapan işçi grupları da önemli sayıda iş bırakma hareketinde bulunmuştur (Tablo 3). İstanbul rıhtımlarında çalışan hamallar, gümrük hamalları, gaz şirketine kömür taşıyan hamallar ve genel olarak İstanbul hamalları iş bırakmışlardır. Girit'te liman hamalları iki defa iş bırakmış, Beyrut liman hamalları, Edirne Dedeoğlu limanı hamalları, Balıkesir Akçay iskelesi hamalları, Selanik limanı hamalları ve Beyrut limanı hamalları grev yapmışlardır (Kırpık, 2004).

1908 yılını grevler anlamda hareketli geçiren sektörlerden biri de Tekstil sektörüdür (Tablo 4). Selanik'te deri fabrikası işçileri, ipek fabrikası işçileri ve terzi işçileri greve gitmiştir. İstanbul'da Feshane fabrikası işçileri, iplik fabrikası işçileri, deri fabrikası işçileri, fes ve bez fabrikası işçileri, Adapazarı'nda deri fabrikası işçileri ve ipek fabrikası işçileri, Adana'da

pamuk işçileri, Sivas ve İzmir’de de halı fabrikası işçileri bu dönemde iş bırakmışlardır (Yıldırım, 2017, ss. 258- 260).

Tablo 2. Gıda, Tütün ve Reji İşçileri Arasında 1908 Grevleri (Yıldırım, 2017, ss. 236- 244).

Şehir	Şirket/ İşçi Grubu	Grev Sayısı
İstanbul	Reji İşçileri	2
İstanbul	Fırın İşçileri	5
İstanbul	Unkapanı Un Fabrikası İşçileri	1
İstanbul	Makarna Fabrikaları İşçileri	1
İstanbul	Üsküdar- Kadıköy Su Şirketi İşçileri	1
Selanik	Tütün Mağazaları İşçileri	4
Selanik	Reji Fabrikası İşçileri	1
Selanik	Fırın İşçileri	1
Selanik	Olympos Bira ve Buz Fabrikası İşçileri	2
Selanik	Sabun Fabrikası İşçileri	1
Selanik	Alatini Un Fabrikası İşçileri	1
Selanik	Şekerci Kalfaları	1
Samsun	Tütün Ticarethaneleri İşçileri	1
Samsun	Reji Fabrikası İşçileri	1
İzmir	İncir Kutusu İmalathanesi İşçileri	1
Midilli	Sabunhane ve Zeytinyağı İşçileri	1
Aydın	Tuz Ocağı İşçileri	2
Manastır	Fırın İşçileri	1

Tablo 3. Hamallar ve Liman İşçileri Arasında 1908 Grevleri (Kırpık, 2004).

Şehir	Şirket/ İşçi Grubu	Grev Sayısı
İstanbul	Rıhtım Hamalları	3
İstanbul	Gümrük Hamalları	3
İstanbul	Gaz Şirketine Kömür Taşıyan Hamallar	1
İstanbul	İstanbul Hamalları	1
İzmir	Liman Hamalları	1
Girit	Midilli Limanı Hamalları	2
Beyrut	Liman Hamalları	2
Balıkesir	Akçay İskeleyi Hamalları	1
Edirne	Dedeğaç Limanı Hamalları	1
Selanik	Liman Hamalları	1

Tablo 4. Tekstil İşçileri Arasında 1908 Grevleri (Yıldırım, 2017, ss. 258- 260).

Şehir	Şirket/ İşçi Grubu	Grev Sayısı
İstanbul	İplik Fabrikası İşçileri	2
İstanbul	Yazmacı İşleri	1
İstanbul	Feshane Fabrikası İşçileri	1
İstanbul	Nikolaidi'nin Debbaghnesindeki İşçiler	1
İstanbul	Fes ve Bez Fabrikası İşçileri	1
Selanik	Deri Fabrikası İşçileri	1
Selanik	İpek Fabrikası İşçileri	1
Selanik	Terzi İşçileri	1
İzmir	Halı Fabrikası İşçileri	2
Adapazarı	İpek Fabrikası İşçileri	2
Adapazarı	Hereke Fabrikası İşçileri	1
Sivas	Halı Fabrikası İşçileri	1
Adana	Pamuk İşçileri	1

1908 grevleri içinde hizmet sektöründe meydana gelen grev sayısı önceki yıllara göre bir hayli artış göstermiştir (Tablo 5). İstanbul’da otel işçileri, bakkal çıraqları, çeşitli kurum, kuruluşlar

ve ticarethanelerde çalışan garsonların yanı sıra belediye temizlik işçileri de grev yaparak iş bırakmışlardır. Selanik'te ise yine çeşitli ticarethane işçileri, garsonlar ve komiler grev yapan işçilerdendir (Kırpık, 2004).

Tablo 5. Hizmet Sektörü İşçileri Arasında 1908 Grevleri (Kırpık, 2004).

Şehir	Şirket/ İşçi Grubu	Grev Sayısı
İstanbul	İstanbul Belediyesi Temizlik İşçileri	1
İstanbul	Çeşitli Ticarethanelerde Çalışan Garsonlar	4
İstanbul	Otel İşçileri	2
İstanbul	Bakkal Çırakları	1
İstanbul	Çeşitli Kurum ve Kuruluşlarda Çalışan İşçiler	4
Selanik	Garsonlar	1
Selanik	Hizmet Görevlisi Olarak Çalışan İşçiler	5

Tablo 6'da sayıları verdiği üzere Zonguldak Ereğli maden işçileri, Selanik maden işçileri, Ergani maden işçileri ve Balıkesir'de bulunan ocaklardaki maden işçileri 1908 grevlerinde iş bırakarak grev yapmışlardır (Sencer, 1969).

Tablo 6. Maden İşçileri Arasında 1908 Grevleri (Sencer, 1969).

Şehir	Şirket/ İşçi Grubu	Grev Sayısı
Zonguldak	Ereğli Maden İşçileri	4
Balıkesir	Balya ve Karesi Maden İşçileri	3
Selanik	Maden İşçileri	1
Ergani	Bakır Ocağı İşçileri	1

1908 grevleri içinde denizcilik sektöründeki işçiler de sekiz grevle iş bırakmışlardır (Tablo 7). Bu grevlerden beş tanesi İstanbul'da, iki tanesi Selanik'te, bir tanesi ise İzmir'de gerçekleşmiştir (Güzel, 1985).

Tablo 7. Denizcilik Sektöründe Çalışan İşçiler Arasında 1908 Grevleri (Güzel, 1985).

Şehir	Şirket/ İşçi Grubu	Grev Sayısı
İstanbul	İdare-i Mahsusa İşçileri	2
İstanbul	Şirket-i Hayriye İşçileri	2
İstanbul	Tersane-i Âmire İşçileri	1
Selanik	Katrin Vapur İşçileri	1
Selanik	Tersane İşçileri	1
İzmir	Hamidiye Vapur Şirketi İşçileri	1

Tablo 8'de görüldüğü üzere, matbaa ve basın-yayın alanında İstanbul'da dört, Selanik'te iki ve Kudüs'te bir grev yaşanmıştır (Sencer, 1969).

Tablo 8. Matbaa ve Basın- Yayın İşçileri Arasında 1908 Grevleri (Sencer, 1969).

Şehir	Şirket/ İşçi Grubu	Grev Sayısı
İstanbul	Gazete Dizgicileri	2
İstanbul	Matbaa İşçileri	2
Selanik	Mair de Botton Sigara Kağıdı Baskı İşçileri	1
Selanik	Matbaa İşçileri	1
Kudüs	Matbaa İşçileri	1

1908 grevleri arasında inşaat, enerji ve diğer alanlarda da grevler yaşanmıştır (Tablo 9).

Tablo 9. Diğer Sektörlerde 1908 Grevleri (Kırpık, 2004).

Şehir	Sektör	Şirket/ İş Grubu	Grev Sayısı
İstanbul	İnşaat	İnşaat İşçileri	3
Selanik	İnşaat	İnşaat İşçileri	2
Selanik	Enerji	Havagazı Şirketi İşçileri	1
Beyrut	Enerji	Havagazı Şirketi İşçileri	1
İstanbul	Sanayi	Dökmeci İşleri	1
İstanbul	Cam	Paşabahçe Şişe Fabrikası İşçileri	1
İzmir	Yapı	Marangoz İşçileri	1
Üsküp	Metal	Singer Şirketi İşçileri	1
Selanik	Metal	Benforado Atölyesi Tenekeci İşçileri	1

1908 yılında Meşrutiyetin ilanı ile birlikte imparatorluk içinde esen hürriyet rüzgârı, eşitlik ve özgürlük gibi kavramların sıkça dile getirilmesine yol açmıştır. Meşrutiyet'in ilanını izleyen süreçte oluşan siyasi ortam işçi hareketlerine de olanak tanımış ve bu dönemde sendikaların da desteklediği birçok grev görülmüştür. Bu dönemde ortaya çıkan işçi hareketini bir önceki dönemden ayıran en önemli noktaların başında, çalışma hayatında sendikal nitelikte bulunan işçi örgütlenmelerinin sayısının bir hayli artmış olmasıdır. Sendikal hareketliliğin yanında sosyalizm de bu dönemde dar bir grubun basın yoluyla tartıştığı bir fikir hareketi olmaktan çıkarak işçiler arasında da yaygınlık kazanmıştır. İşçi cemiyetlerinin Osmanlı çalışma hayatını etkilemesi ve sosyalist fikirlerin işçiler arasında yayılmasının yanında, 1908 grevleri genel olarak önceki dönemlerde olduğu gibi ücret ödemelerinde yaşanan sorunlar üzerine ortaya çıkmıştır. İşçilerin düşük ücretlerle çalışması ve çalışma koşullarının birçok işletme, kurum ve tesiste işçiler açısından uygun şartlar taşıması 1908 grevlerinin çıkmasındaki temel zemini oluşturmaktadır. Bu nedenle aynı işkolunda veya aynı işletmelerde birçok iş bırakma eyleminin tekrar tekrar görüldüğü gözlemlenmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden kısa süre içinde demiryolu işçileri, tütün ve reji işçileri, taşımacılık alanında faaliyet gösteren işçiler, tekstil sektöründe çalışan işçiler, madencilik işçileri, hizmet sektöründe faaliyet gösteren işçiler, matbaa ve basın- yaygın işçilerinin yanı sıra denizcilik alanında çalışan işçiler imparatorluğun birçok farklı bölgesinde ve birçok farklı işletmede iş bırakarak greve giden işkollarının başlıcalarıdır.

Bu dönemde yaşanan grev hareketleri hem özel sektörde hem de devlete ait işletmelerde görülmektedir. Grev hareketlerinin içinde işçilerin taleplerinin karşılandığı çok az başarılı eylem vardır. Aslında, grevler neticesinde işçiler birçok defa kazanım elde etmişlerdir fakat aynı işletmelerde tekrar eden grevlerden anlaşılacağı üzere elde edilen kazanımlar işletmeler tarafından yerine getirilmemiştir. Grevler içinde güvenlik güçlerinin bastırdığı eylemlere de rastlanmaktadır. Sonucu tutuklamalar ve sürgünlerle biten bu grevlerin zaman zaman şiddet olaylarına da dönüştüğü olmuştur. Çalışma hayatını derinden etkileyen 1908 grevleri Tatil-i Eşgal Kanunu'nun çıkması sonrası azalmış, II. Meşrutiyet'in ilerleyen yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) kurmuş olduğu baskı rejimi içinde işçi hareketleri, Meşrutiyet'in ilk günlerindeki hareketliliğini yakalayamamıştır.

1909 yılı işçi hareketleri açısından 1908 yılı kadar hareketli bir yıl olmamıştır. Bunda Tatil-i Eşgal Kanunu'nun uygulanmaya konmasının payı büyüktür. Buna rağmen taşımacılık, gıda, tekstil, madencilik, inşaat ve sanayi çalışanlarının yapmış oldukları yirmi dört grev 1909 yılında gerçekleşmiştir. Grevler daha önceki yıllarda olduğu gibi ücret sorunları temelli olmuştur (Kırpık, 2004).

1910 yılında madencilik, ulaşım, tekstil, gıda, inşaat ve denizcilik alanlarında faaliyet gösteren işçilerin yapmış oldukları yirmi iki greve rastlanmaktadır. 1911 yılında ise yedi tanesi tütün

işçilerinin iş bırakması sebebiyle gerçekleşen, gıda, ulaşım, matbaa, inşaat, denizcilik ve madencilik işkollarında yaşanan on dokuz grev tespit edilmiştir. 1912 ve 1913 yılı Osmanlı adına dramatik sonuçları olan bir yıldır. Bu yıllar Balkan Savaşları'nın devlet adına olumsuz sonuçlanmasıyla Balkanlar'daki toprakların çok büyük bir bölümünün kaybedildiği yıllardır. Savaşın etkisiyle birlikte İTC'nin baskı ortamını iyiden iyiye arttırması işçi hareketlerinin bu yıllarda sayısal olarak gerilemesine yol açmıştır. 1912'de denizcilik, taşımacılık, gıda ve inşaat işkollarında toplam sekiz grev yaşanmıştır. 1913 yılında ise üç grev tespit edilmektedir. Bunlar gıda, liman işçileri ve denizcilik alanında faaliyet yürüten işçiler tarafından gerçekleştirilmiştir. 1914 yılı Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıl olarak Dünya tarihi açısından önemli yıllardan biridir. Bu dönemde Osmanlı işçileri arasında üç greve hareketine rastlanmaktadır. 1915'de İzmir'deki tütün işçileri iş bırakmış, 1917 yılında Kozlu madenlerinde çalışan işçiler, 1918 yılında ise İstanbul'daki bir hapishane çalışan inşaat işçileri grev yapmışlardır (Yıldırım, 2017).

1918 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından işçi hareketleri yeniden bir canlılık göstermiştir. 1919 yılında hizmet sektörü çalışanları, denizcilik, ulaşım ve madencilik sektörlerinde çalışan işçiler on üç grev gerçekleştirmişlerdir. 1920 yılında ulaşım, taşımacılık, basın- yayın, inşaat, gıda ve tekstil alanlarında on grev tespit edilmiştir. 1921 yılında enerji, ulaşım, denizcilik, basın- yayın, tekstil ve inşaat işkollarında görülen grev sayısı sekizdir. İmparatorluğun son yılı olan 1922 yılında ise tekstil, ulaşım, hizmet ve madencilik alanlarındaki işçiler iş bırakmış, bu yıl dört grev yapılmıştır (Kırpık, 2004).

1908 yılından sonra Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar yapılan grev sayısı 113'tür. Bu sayı 1908 grevleri döneminde yapılan 143 iş bırakma eyleminin bir hayli gerisinde kalmıştır. Yaklaşık on beş yıl boyunca yapılan grevlerin, 1908 yılında yapılan grevlere nazaran çok düşük olması, devletin içinde bulunduğu siyasal ortamı ortaya koymasından önemlidir. 1908 ve 1923 arası yapılan grevler daha önceki dönemlerde de olduğu gibi ücret bazlı sorunlar başlıca olmak üzere, çalışma koşullarının düzeltilmesi talebiyle yapılmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilk günlerinde ortaya çıkan görece siyasal özgürlük ortamı zaman geçtikçe yerini baskı, şiddet ve sansür ortamına terk etmiş, çalışma hayatına yönelik hazırlanan Tatil-i Eşgal Kanunu ile birlikte işçilerin grev yapması yasaklanmasa da zorlaştırılmış hatta neredeyse imkânsız kılınmıştır. İTC'nin iktidara tam olarak sahip olması sonrası baskı ve şiddet ortamı giderek yükselmiş, oluşturulan baskı rejiminin yanında Balkan Harpleri sonucu, Osmanlı'nın kuruluşundan bugüne çok büyük önem verdiği Balkan topraklarının kaybedilmesi ve devamında Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması imparatorluğun zor günler geçirmesine neden olmuştur. Özellikle Balkan topraklarının kaybedilmesi her alanda Osmanlı adına büyük bir tükenişi simgelerken, işçi hareketlerinin de azalmasına yol açmıştır. Balkanlar, Osmanlı ücretli işgücünün yoğun olduğu bir bölgedir haliyle işçi nüfusunun sayısal olarak yüksek olduğu bu bölgenin kaybedilmesi emek hareketi adına da olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Balkanlar'ın işçi sınıfının yoğun olarak bulunduğu ve gelişmiş şehirlere sahip bir bölge olmasının yanı sıra ideolojik hareketliliğiyle de 19. ve 20. yüzyıllar boyunca imparatorluğu siyasal anlamda etkilemiştir. Devam eden süreç mütareke yıllarının ve Ulusal Kurtuluş Savaşı mücadelesinin yaşandığı yıllar olarak siyasal anlamda emek hareketinin sınırlı bir çerçevede kalmasına yol açmıştır. Tüm bu gelişmeler, işçi hareketleri için sağlıklı bir zeminin oluşmasına engel olmuştur.

Öte yandan Osmanlı'nın işçi hareketlerine karşı takındığı sert tavır, işçi haklarının resmen tanınmasını geciktirmiş ve grev ve toplu sözleşme haklarının anayasal dayanağa ve yasal güvenceye kavuşması Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidarının hüküm sürdüğü tek parti rejimi ile Demokrat Parti dönemlerinde gerçekleşmemiştir. 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlükçü demokrasi anlayışı ve ancak 1963'te Bülent Ecevit'in çalışma bakanlığı dönemindeki

gayretleriyle işçiler bu haklara görece geç bir tarihte sahip olmuştur (Konuralp, 2009, 2013; Zengin, 2017, 2018).

SONUÇ

1839 yılında Tanzimat ile başlayan reform hareketlerinden, 1923 yılında imparatorluğun yıkılmasına kadar giden süre içerisinde Osmanlı emek hareketini grevler ve örgütler anlamında konu edinen bu çalışmada, ücretli işçiliğin yenilik hareketlerine doğru orantılı bir şekilde yükseldiği görülmüştür. Tanzimat sonrası dönemde bir devlet politikası olarak ortaya çıkan Batılılaşma hareketlerinin, devleti siyasal, iktisadi ve soysal alanlarda daha önceden tecrübe etmediği bir şekilde değişime yönlendirdiği, özellikle iktisadi alanda yapılan yeniliklerin Osmanlı gündelik hayatını da etkileyerek çalışma hayatında değişimlere neden olduğu anlaşılmıştır.

Devletin Tanzimat sonrası dönemde Batı'yı örnek alarak gerçekleştirdiği reformlar yeni kurumların ve yeni bir idari yapının ortaya çıkmasına olanak verirken aynı zamanda iktisadi sahada da Batı'yı örnek alan yaklaşımlar yeni siyasi fikirlerle birlikte yeni iktisadi usullerin de imparatorluk içinde tartışılmaya başlamasına neden olmuştur.

Devletin, siyasi ve ekonomik gücüne yeniden kavuşmak için hayata geçirdiği reformlar zaman içerisinde geleneksel yapıyla karşıtlıklar içererek karmaşık sonuçlar doğurmuştur. Batı'nın sanayi gücü karşısında geleneksel yapıdaki imalathaneler dışında bir sanayi gücü bulunmayan Osmanlı Devleti ilk olarak sanayileşme hamlesine gitmiştir. Sanayileşme hamleleri de reform hareketleri gibi bir devlet politikası olarak hayata geçirilmiştir. Devlet eliyle sanayileşmenin yaşanması, çalışma hayatında o güne değin fazla görülmeyen ücretli işçiliğin hızlı bir şekilde artmasına sebep olmuştur.

Osmanlı geleneksel çalışma hayatı daha çok toprağa bağlı çalışanlardan oluşmaktadır. Toprak sisteminin devletin güç kaybetmesine paralel olarak bozulması zaman içerisinde daha önce mülksüzleşme sorunu yaşamamış olan köylünün kentlere göç ederek ücretli işçiler olarak çalışma hayatı içine girmesine neden olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak sisteminin adaletli dağılımı ve devletin köylüyü koruyan tutumu 17. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamış, bu bozulma 19. yüzyılda tepe noktasına ulaşmıştır. 19. yüzyılda toprak sisteminin tamamen çökmesi, ekonomik olarak devletin içinde bulunduğu hal ve devletin aynı dönemlerde hayata geçirmeye başladığı sanayileşme politikaları, köylüyü ticaret, sanayi ve ulaşım alanlarında gelişmiş şehirlere göç etmek zorunda kılmıştır. Bu göç daha önce Osmanlı içinde görülmeyen mülksüz kitleleri ortaya çıkarmış, mülksüzleşme de ücretli işçiliğin artmasına olanak vermiştir.

Reform hareketleri sonucunda Osmanlı düşünce dünyası da yeni fikirlerle karşılaşmış, bu yeni fikirler hukuk devleti şiarının yükselmesi sonucunda basın yoluyla tartışılır bir duruma gelmiştir. Basın özgürlüğünün gelişim göstermesi aynı zamanda demokratikleşme yolunda atılan önemli bir adım olarak da görülmektedir. İmparatorluk içinde tartışılan fikir hareketlerinden biri de sosyalizmdir. Erken dönemde yalnızca basın yoluyla tartışılan sosyalist fikirler 20. yüzyıla doğru gelindiğinde hem siyasal nitelikte hem de işçi örgütlenmeleri niteliğinde karşımıza çıkmıştır. Aynı dönemlerde işçi kitlelerinin artık sınıfsal bir nitelik kazandığını da görmekteyiz yani işçi sınıfını ortaya çıkaran sanayileşme ve mülksüzleşme gibi değişimler aynı zamanda sosyalizmin işçiler arasında tartışılmasına da zemin hazırlamıştır. İşçi sınıfının sendikalar yoluyla örgütlenerek çalışma hayatı içinde eylem niteliği kazanması, sosyalizm fikirlerinin imparatorluk içinde dar bir kesim tarafından da olsa yüksek sesle dile getirilmeye başlamasını takip etmiştir. 19. yüzyılda da işçiler arasında grev, boykot, iş

yavaşlatma gibi eylemler görülmektedir fakat bu erken dönem hareketliliği Osmanlı'da henüz yeni oluşmaya başlayan işçi sınıfının doğum sancılarıdır. Osmanlı işçi sınıfının çalışma hayatı içerisinde örgütlenme ve eylem etkinliğini arttırması II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden dönem içinde olmuştur. II. Meşrutiyet'in görece getirmiş olduğu siyasal özgürlük işçi sınıfını da hareketlendirmiş ve bu dönemde Osmanlı işçi sınıfı birçok farklı işkolunda örgütlenerek grev yapmıştır. II. Meşrutiyet'in, Anayasal bir sürece geçiş ile oluşturduğu siyasal özgürlük çok geçmeden yerini baskıcı bir rejime bırakmış ve işçi sınıfı bu kısıtlı özgürlük alanında imparatorluğun son günlerine kadar durağan bir görüntü çizmiştir.

Sonuç olarak, reform hareketleri neticesinde ortaya çıkan yeni idari, siyasi ve ekonomik düzen gündelik hayatın ve toplumsal hayatın değişmesine yol açmış, değişen gündelik hayat ilişkileri de geleneksel iktisadi yaşamın farklı bir evreye girmesine neden olmuştur. Geleneksel iktisadi yaşam, yeni formuyla ücretli işçiliğin çalışma hayatı içerisinde yerleşmesine katkı vermiş, yaşanan bu değişimlerin yanında devlet eliyle sanayileşme hareketlerinin de gerçekleşmesi sayısal olarak ücretli işçilik yapan nüfusu arttırmış, artan ücretli işçi kitlesi yeni fikir akımlarının da etkisiyle sınıf niteliği kazanmıştır. İşçi sınıfının Osmanlı çalışma hayatı içinde eylem ve örgütlenme davranışlarıyla karşımıza çıkması büyüyen işçi kitesinin sınıf olma bilincini kazanmasıyla eş zamanlı gelişmiştir. Bununla birlikte reform hareketlerinin sağladığı siyasal özgürlük ortamı düşünce hayatı içinde de yeni fikirlerin imparatorluk topraklarında tartışılmasını mümkün kılmıştır. Hukuk devletinin gelişmesi, demokratikleşme yolunda atılan adımlar ve basın özgürlüğü yeni fikirlerin tartışılmasına ve bu fikirleri meydana getiren sınıf veya grupların taleplerinin koşullar içerisinde zemin bulmasına katkı vererek olanak tanıdığı açıktır. Son söz olarak, Osmanlı işgücü, tarihin birçok evresinde var olmuş ancak 1839'dan sonra kitleleşmeye, 1870'li yıllardan sonra da sınıfsal bir nitelik kazanmaya başlamıştır. İmparatorluğun yıkılışına kadar zor şartlar altında mücadele eden işçi sınıfı, genç Cumhuriyet'e örgütlenme ve eylemde bulunma alışkanlığı olan –azımsanmayacak- güçlü bir miras bırakmıştır.

ÇALIŞMA HAKKINDA BİLGİ NOTU

Bu çalışma, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Tezli Yüksek Lisans Programında, Dr. Öğr. Üyesi Emrah Konuralp danışmanlığında yürütülen ve 2020 yılında savunulan “Osmanlı'da Emek Tabanlı Hareketler: Grevler ve Örgütler (1839- 1923)” başlıklı tez çalışmasından üretilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aslan, T. (2009). II. Meşrutiyet Dönemi İşçi Hareketleri. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. Sayı 25 (Bahar), ss. 33- 66.
- Barkın, Ö. L. (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Bilge, S. M. (2015). *Sultan, Sipahiler, Köylüler, İktisatçılar*. İstanbul: Kitabevi.
- Çelik, B. (1999). *Türkiye'de İşçi Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi (1800- 1870)* (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Gülmez, M. (1985). Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları 1839- 1919. Murat Belge (Genel Yönetmen). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 3. Cilt*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 792- 803.
- Güzel, Ş. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler. Murat Belge (Genel Yönetmen). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 3. Cilt*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 803- 829.
- Kırpık, C. (2004). *Osmanlı Devleti'nde İşçiler Ve İşçi Hareketleri (1876- 1914)* (Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Koç, Y. (1976). *Türkiye İşçi Sınıfı Ve Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları.
- Koç, Y. (2003). *Türkiye İşçi Sınıfı Ve Sendikacılık Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Koç, Y. (2010). *Türk Sendikal Hareketi Ve Çağdaş Misyonerler Sivil Örümeceğin Sendikal Boyutu*. 2. Baskı. İstanbul: B Yayınları.

- Konuralp, E. (2009). "Ecevit's Conception of Nationalism: A Unique Position or a Syncretic Vision?" *Master of Science Thesis*, Ankara: Middle East Technical University.
- Konuralp, E. (2013). *Ecevit ve Milliyetçilik*. İstanbul: Togan.
- Oktar, T. ve Alan, M. M. (2018). Reji Şirketi Cibali Tütün Fabrikası İşçi Grevleri 1883- 1925. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*. Cilt: 9. Sayı: 20, ss. 28- 38.
- Özkiraz, A. ve Talu, N. (2008). Sendikaların Doğuşu; Türkiye ve Batı Avrupa Ülkeleri Karşılaştırması. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 2, ss. 108- 126.
- Quataert, D. (2017). Selanik'teki İşçiler 1850- 1912. Cahide Ekiz (Çev). D. Quataert, E. Jan Zürcher (Der). *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839- 1950*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 97- 123.
- Sencer, O. (1969). *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu Ve Yapısı*. İstanbul: Habora Kitapevi Yayınları.
- Sülker, K. (2004). *Türkiye'de Sendikacılık Tarihi*. 3. Baskı. İstanbul: TÜSTAV Yayınları.
- Toprak, Z. (2016). Modernite Ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu. *Toplumsal Tarih*. 275, Kasım, ss. 50- 53.
- Yıldırım, K. (2017). *Osmanlı'da İşçiler 1870- 1922*. 3. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zengin, F. (2017). Democratic Left: The Leading Discourse of the 1970s in Turkey . *İğdır İİBF Dergisi*, (2), 43-50. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdiriibf/issue/65867/1026970> adresinden erişilmiştir.
- Zengin, F. (2018). Book Review: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914. *İğdır İİBF Dergisi*, (3), 69-72. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdiriibf/issue/65771/1027008> adresinden erişilmiştir.